

ВІКОВІ ОСОБЛИВОСТІ ТА ПСИХОЛОГІЧНІ МЕХАНІЗМИ ФОРМУВАННЯ АУТОАГРЕСІЇ У ПІДЛІТКІВ

AGE-RELATED FEATURES AND PSYCHOLOGICAL MECHANISMS OF AUTOAGGRESSION FORMATION IN ADOLESCENTS

У статті досліджуються вікові особливості підліткового періоду як фактори ризику розвитку аутоагресивної поведінки та аналізуються психологічні механізми її формування. Актуальність дослідження зумовлена зростанням поширеності аутоагресивних проявів серед підлітків в умовах сучасних соціальних викликів та необхідністю розуміння специфічних факторів ризику цього вікового періоду для розробки ефективних стратегій профілактики та корекції.

Проаналізовано підлітковий вік як період підвищеної вразливості до формування аутоагресивних тенденцій внаслідок специфічного поєднання біологічних, психологічних та соціальних змін. Розглянуто основні психологічні новоутворення підліткового віку та їх роль у виникненні аутоагресивної поведінки. Визначено п'ять провідних психологічних механізмів формування аутоагресії у підлітків та їх специфіку.

Встановлено, що підлітковий період характеризується кардинальними трансформаціями на всіх рівнях функціонування особистості, що створює підґрунтя для підвищеної вразливості до розвитку аутоагресивних тенденцій. Виявлено, що емоційна лабільність, недостатність сформованість механізмів саморегуляції та інтенсивний розвиток самосвідомості виступають ключовими факторами ризику.

Обґрунтовано емоційно-регуляторний, ідентифікаційний, когнітивно-оцінний, характерологічний та компенсаторно-захисний механізми формування аутоагресії як взаємопов'язану систему процесів, що функціонують на різних рівнях психічної організації особистості. Розкрито роль порушень афективно-когнітивної рівноваги, особливостей акцентуацій характеру та кризових станів у генезі аутоагресивних проявів.

Показано, що реалізація психологічних механізмів аутоагресії значною мірою опосередковується віковими особливостями підліткового періоду та може набувати різних форм залежно від індивідуально-психологічних характеристик. Визначено необхідність комплексного підходу до розуміння взаємодії вікових особливостей та психологічних механізмів для ефективної профілактики аутоагресивної поведінки у підлітків.

Ключові слова: підлітковий вік, аутоагресія, психологічні механізми, вікові особливості, емоційна регуляція, самосвідомість, характерологічні акцентуації, профілактика.

The article examines the age-related features of the adolescent period as risk factors for the development of autoaggressive behavior and analyzes the psychological mechanisms of its formation. The relevance of the research is determined by the increasing prevalence of autoaggressive manifestations among adolescents in conditions of modern social challenges and the need to understand specific risk factors of this age period for developing effective prevention and correction strategies.

The adolescent age is analyzed as a period of increased vulnerability to the formation of autoaggressive tendencies due to a specific combination of biological, psychological, and social changes. The main psychological neoplasms of adolescence and their role in the emergence of autoaggressive behavior are examined. Five leading psychological mechanisms of autoaggression formation in adolescents and their specificity are identified.

It is established that the adolescent period is characterized by cardinal transformations at all levels of personality functioning, creating a foundation for increased vulnerability to the development of autoaggressive tendencies. It is revealed that emotional lability, insufficient formation of self-regulation mechanisms, and intensive development of self-awareness serve as key risk factors.

The emotional-regulatory, identificational, cognitive-evaluative, characterological, and compensatory-protective mechanisms of autoaggression formation are substantiated as an interconnected system of processes functioning at different levels of personality's mental organization. The role of affective-cognitive balance disorders, features of character accentuations, and crisis states in the genesis of autoaggressive manifestations is revealed.

It is shown that the implementation of psychological mechanisms of autoaggression is largely mediated by age-related features of the adolescent period and can take different forms depending on individual psychological characteristics. The necessity of a comprehensive approach to understanding the interaction of age-related features and psychological mechanisms for effective prevention of autoaggressive behavior in adolescents is determined.

Key words: adolescence, autoaggression, psychological mechanisms, age-related features, emotional regulation, self-awareness, characterological accentuations, prevention.

УДК 159.922.7

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2025.74.24>

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Погорєлов О.О.

аспірант кафедри авіаційної психології
Державний університет
«Київський авіаційний інститут»

Підлітковий період посідає особливе місце серед етапів онтогенетичного розвитку як фаза найвищої психологічної турбулентності, що супроводжується масштабними біологічними, психічними та соціальними перетвореннями. Саме в цей час значно зростають ризики виникнення різноманітних форм девіантної активності, особливо аутоагресивних проявів. Підвищена схильність підлітків до самодеструктивних тенденцій обумовлена унікаль-

ною конфігурацією вікових характеристик психічної еволюції, соціальних турбулентностей та персональних психологічних властивостей.

Аналізуючи наукові розвідки вітчизняних дослідників, серед яких О. Вдовиченко, П. Горностаї, О. Дроздов, В. Жадан, О. Качмар, О. Мусаелян, В. Пісоцький, В. Садковий, В. Теслюк, Т. Титаренко, О. Овчаренко, можна стверджувати, що в сучасному науковому дискурсі аутоагресія концептуалізу-

ється як система поведінкових актів, орієнтованих на нанесення шкоди власному соматичному або психологічному благополуччю.

Сучасна фахова література демонструє неоднорідність у дефініціях терміна «аутоагресія». Психологічний словник за редакцією В. Синявського та О. Сергєєнкова визначає аутоагресію як «різновидність агресивної поведінки людини, ... проявляється в схильності до самоприниження, самобичування, іноді – в нанесенні собі тілесних ушкоджень, а в особливо тяжких випадках – в спробі суїциду» [12, с. 29].

В. Теслюк та О. Левківська концептуалізують аутоагресивну активність як поведінку, спрямовану на «заподіяння особистості фізичної чи психологічної шкоди самій собі через втрату смислу життя, невміння виражати свою агресію зовні, неуспівність міжособистісної взаємодії в мікросоціумі; ригідність, негативне ставлення до себе, почуття провини та образи тощо» [13, с. 114].

В процесі нашої наукової розвідки з'ясовано, що одним із найдискусійніших аспектів у теоретизації аутоагресії виступає її співвідношення з агресивністю як загальним феноменом. В. Пісоцький та А. Горянська зауважують, що агресивні спонукання можуть скеровуватися як на зовнішні об'єкти фрустрації, так і на власну персону. Водночас агресивні прояви варіюються від соматичних до вербальних, можуть набувати латентного характеру, трансформуватися в афективні переживання. Особливо значущим для нашого дослідження є виокремлення науковцями можливості спрямування агресії на власну особистість (власне аутоагресії), коли індивід піддає себе самокритиці, часто приписує собі фіктивні вади або кардинально їх перебільшує [9, с. 234].

В. Депутатов поглиблює розуміння даного феномену, стверджуючи, що саморуйнівні схильності можуть мати різноманітну мотиваційну структуру: прагнення до мазохістичного задоволення через самопокарання інтроектованого об'єкта прив'язаності, спроби психологічної конвергенції через копіювання поведінкових моделей референтної особи, або ж актуалізацію потреби в самосанкціонуванні за порушення інтерналізованих заборон. Дослідник наголошує, що у молоді аутодеструктивні тенденції можуть виникати як інтрапсихічна агресія однієї психічної інстанції проти іншої в ситуаціях неможливості спрямування акумульованого гніву на справжнє джерело фрустрації або внаслідок засвоєння батьківських поведінкових моделей з подальшою їх відтворенням у самоставленні [3, с. 129–130].

Період підліткового віку на думку численних дослідників О. Дячок [4], Н. Гончарова та ін. [10], Н. Жува [2], Т. Кирпенко [5], Н. Коса [6], О. Литвиненко [7], В. Назаревич [8], В. Пісоцький [9], В. Теслюк [13], І. Федосєєва [14] та ін. характеризується фундаментальними змінами на всіх рівнях особистісного функціонування, що формує передумови для підвищеної сприйнятливо-

сті до розвитку аутоагресивних тенденцій. Однак комплексне дослідження взаємозв'язку вікових характеристик та психологічних механізмів генези аутоагресії у підлітків залишається недостатньо опрацьованим, що обумовлює актуальність цього наукового пошуку.

Підлітковий період становить собою один із найскладніших етапів людського розвитку, що характеризується кардинальними трансформаціями на всіх рівнях функціонування особистості. Сучасні епідеміологічні показники демонструють зростання поширеності аутоагресивної активності серед підлітків, при цьому найвищі показники реєструються у віці від 10 років, з піковими значеннями у дівчат на 13–16 років, у хлопців на 12–17 років [2, с. 129]. За інформацією Центру здоров'я та розвитку понад 10% підлітків завдавали собі травмувань принаймні одноразово у житті [15]. В контексті сучасних соціальних викликів ця проблематика набуває особливої актуальності та потребує ґрунтового наукового дослідження.

Як зазначають Н. Гончарова, Ю. Горбенко, Ю. Калюжна та ін., підлітки часто переживають стани емоційного гіперстресу, не володіючи достатніми ресурсами для їх конструктивного опрацювання, що провокує пошук альтернативних, часто деструктивних способів емоційного розвантаження [10, с. 318].

Концептуалізуючи пубертатний період як фазу статевого дозрівання (від 10–11 до 18 років), Ш. Бюлер зосереджувала увагу на дисгармонії між прискореним фізіологічним розвитком та відносно уповільненим соціокультурним дозріванням. Зазначена дисгармонія, на думку дослідниці, генерує внутрішню напруженість, яка може знаходити експресію у різних формах девіантної активності, включаючи аутоагресію. Е. Еріксон характеризував підлітковий вік як найважливіший і найскладніший життєвий період, коли психологічна цілісність особистості, асоційована з формуванням цілісності особистості, досягає максимальних значень. Вчений підкреслював, що ця напруженість залежить не лише від фізіологічного дозрівання, а також пов'язана з духовною атмосферою суспільства та внутрішніх суперечностей соціальної ідеології [10, с. 7]. В умовах сучасних соціальних викликів ця напруженість може значно посилюватися.

Однією з головних особливостей підліткового віку є виникнення специфічних психологічних новоутворень, які прямо впливають на ймовірність розвитку аутоагресивних тенденцій. Серед найважливіших варто виділити: активний розвиток самосвідомості (який має суперечливий характер), формування особистісної системи цінностей, становлення відчуття дорослості, зростання потреби належати до групи ровесників, розвиток здатності до рефлексії. З одного боку, це допомагає формуванню особистісної ідентичності та самостійності, з іншого – може спричиняти болісні переживання власної несхожості на інших та розбіжності з ідеальними уявленнями про себе.

У підлітків в тому числі відбуваються важливі зміни в розумінні власних потреб і мотивів, формується здатність планувати своє життя, покращуються механізми самоконтролю. Однак ці зміни часто відбуваються нерівномірно, що створює внутрішні суперечності та емоційне напруження. На цьому етапі розвитку посилюються процеси самооцінки та самопізнання. Важливим новоутворенням підліткового періоду є здатність до рефлексії, яка стає основним інструментом самоусвідомлення та самоконтролю [5, с. 36].

Фізіологічні зміни, пов'язані з гормональними перебудовами, значно посилюють емоційну нестабільність. Як зазначає Т. Кирпенко, гормональні порушення можуть провокувати агресивні імпульси до неконтрольованого стану, через що звичні поведінкові особливості змінюються на протилежні прояви, виникають внутрішні конфлікти, а захисна система підлітка зазнає перевантаження. «Змішення ролей, сумніви щодо ідентичності можуть породити делінквентні або психотичні епізоди, психічна рівновага порушується, виникають внутрішньоособистісні конфлікти. Свідомість стає полем бою, де агресивна сексуальність бореться з рівним по силі придушенням» [5, с. 33]. Н. Артюхіна підтверджує, що особливу увагу необхідно приділити старшому підлітковому віку, який збігається з періодом активного психосексуального дозрівання. Зазначений аспект розвитку суттєво впливає на емоційну сферу підлітків, їх інтереси та поведінкові моделі [1, с. 10].

Водночас перехідний період між дитинством та дорослим життям за концепцією Т. Кирпенко характеризується глибокими суперечностями щодо внутрішньої дисгармонії та різноманітності соціальних установок. У підлітків проявляються особливі акцентуовані риси характеру, які не зустрічаються в інших вікових періодах – між різними рисами характеру існують значні суперечності, які зазвичай зменшуються до закінчення школи [5, с. 34].

Такі суперечності та нестабільність розвитку особистості тісно пов'язані з кризовою природою підліткового віку, коли звичайний процес дорослішання супроводжується порушенням психологічної рівноваги та збільшенням ризику формування неадаптивних форм поведінки, зокрема аутоагресивних проявів.

На основі аналізу наукової літератури та особливостей підліткового віку ми виділили п'ять основних психологічних механізмів формування аутоагресивної поведінки в підлітків, які працюють як взаємопов'язана система процесів на різних рівнях психічної організації особистості:

1. Емоційно-регуляторний механізм пов'язаний з порушеннями системи емоційної саморегуляції, коли аутоагресія стає негативним способом управління сильними негативними емоціями. У підлітковому віці цей механізм набуває особливого значення через специфіку емоційного розвитку. Підлітки часто зіштовхуються з надзвичайно сильними емоціями, які перевищують їх можливості

з ними справлятися. У цьому контексті Н. Жужа підкреслює, що порушення регуляції є показниками саморуйнівних тенденцій і працюють як проміжна ланка між схильністю до аутоагресії та різними ситуативними факторами, включаючи травматичний досвід [2, с. 129]. В таких умовах фізичний біль від самоушкодження може сприйматися як більш контрольований та зрозумілий, ніж складний внутрішній емоційний стан.

2. Ідентифікаційний механізм базується на психоаналітичних концепціях перенесення агресії із зовнішнього об'єкта на власну особистість через механізми ідентифікації та засвоєння. Психоаналітична концепція розуміння аутоагресивності, описана З. Фрейдом у праці «Сум і меланхолія» (1916) [17] дає глибоке пояснення процесу її формування в підлітковому віці. Згідно з цією теорією, аутоагресивність виникає внаслідок складного процесу ідентифікації з об'єктом прив'язаності, коли любов до об'єкта, від якого неможливо відмовитися, змінюється через механізм ототожнення. В результаті агресія, яка спочатку була спрямована на зовнішній об'єкт, переноситься на власну особистість, що заміщає цей об'єкт.

Підліткова криза представляє кризу соціального становлення. Протягом цього етапу зростає чутливість молодих людей, негативні тенденції конфронтації, емоційна нестабільність [5, с. 33]. С. Боден-Яніш [16] описав пубертатну кризу, що включає безпричинні коливання настрою та інші протилежні прояви: підвищену чутливість і показну сміливість, сором'язливість і розкутість, сентиментальність і емоційну холодність, жагу визнання та підкреслену незалежність, боротьбу з авторитетами та обожнювання випадкових кумирів, чуттєві фантазії і раціональні міркування. Пубертатна криза включає кризу ідентичності, з якою пов'язані епізоди втрати відчуття реальності, схильність до депресій і суїцидальної поведінки.

3. Когнітивно-оцінний механізм включає формування неправильних уявлень про себе та світ, розбіжність між реальними досягненнями та завищеними стандартами. У підлітковому віці, коли активно формуються ціннісні орієнтації та життєві еталони, невідповідність реальних можливостей цим стандартам може спричинити схильність до емоційних розладів. В умовах сучасних соціальних викликів це напруження може значно посилюватися. Когнітивні зміни підліткового періоду, описані Ж. Піаже, також відіграють важливу роль у формуванні аутоагресивних тенденцій. У віці 11–15 років відбувається важлива зміна – підліток починає розглядати світ через можливості його змін, розвивається абстрактне мислення та приписує собі значну роль у «рятуванні людства», будує план життя відповідно до цієї важливої для нього мети. Коли реальність не відповідає цим ідеалістичним очікуванням, може виникати глибоке розчарування, що стає основою для аутоагресивних реакцій [10, с. 7].

О. Овчаренко підкреслює, що основою формування аутоагресії стає порушення емоційно-мис-

ленневої рівноваги психічної діяльності, спровоковане зовнішніми факторами [11, с. 259]. У підлітків такі порушення можуть виникати через численні стресові чинники: навчальні вимоги, соціальні конфлікти, сімейні проблеми, що створює потребу в компенсаторних механізмах.

Когнітивно-поведінкові механізми формування аутоагресії в підлітковому віці пов'язані з особливостями розвитку мислення та формування системи переконань. У підлітковому віці, коли активно формуються ціннісні орієнтації та життєві стандарти, невідповідність реальних можливостей або досягнень цим закріпленим стандартам може викликати схильність до емоційних розладів, включаючи депресивні та тривожні стани, що часто супроводжуються аутоагресивними тенденціями. Основою для розвитку емоційних порушень служить оцінка власної особистості та ступеня її відповідності за своїм соціальним зразком, які формуються під впливом культурних очікувань. Такий психологічний механізм набуває особливої сили в підлітковому періоді через активізацію процесів самодослідження та формування системи самооцінки [7, с. 82–83].

4. Характерологічний механізм визначається взаємозв'язком між типологічними особливостями особистості та формами реагування на стресові впливи. Результати наукових розвідок В. Назаревич та О. П'ясецької свідчать, що наявність виражених характерологічних рис формує передумови для деструктивних поведінкових стратегій серед підлітків. Підлітки із сенситивними рисами характеризуються підвищеною емоційною реактивністю, що стає підґрунтям для афективних станів, які можуть реалізуватися через самодеструктивні акти: нанесення собі травм, суїцидальні спроби, самопорізи. Циклотимічний варіант характеру відрізняється вибірковою реакцією на негативну оцінку та формуванням комплексу неповноцінності після суттєвих поразок, що проявляється у виникненні суїцидальних ідей під час депресивних фаз. Епілептоїдному типу властива ескалація емоційних реакцій, яка може знаходити вихід як у зовнішньо спрямованій агресії, так і в аутодеструктивних актах. Істероїдна акцентуація може спричиняти розвиток яскравих афективних реакцій демонстративної спрямованості [8, с. 170].

Описані емоційні стани можуть слугувати прямими індикаторами ризику аутоагресивної поведінки. І. Федосєєва стверджує, що «кризові стани і суїцидальна поведінка підлітків є наслідком патологічного протікання вікової кризи, яка проявляється в емоційних, когнітивних і особистісних порушеннях». Патологічний варіант перебігу підліткової кризи сприяє виникненню кризових станів, що супроводжуються вираженими негативними емоційними переживаннями. До основних варіантів суїцидальних дій у підлітків належать: завдання собі ушкоджень, демонстративно-маніпулятивні суїцидальні спроби з елементами агресії, демонстративно-маніпулятивні суїцидальні акти, справжні суїцидальні спроби з метою самоусунення [14, с. 163].

5. Компенсаторно-захисний механізм реалізується через застосування аутоагресії як інструменту відновлення особистісного контролю, самосанкціонування або залучення уваги оточення. Даний механізм набуває критичного значення в підлітковому віці внаслідок активного пошуку шляхів самоутвердження та встановлення контролю над власним існуванням. Ключового значення набуває процес формування відчуття дорослості як центрального психологічного новоутворення цього періоду. Н. Коса відзначає: «Порівнюючи себе із дорослим, підліток приходять до висновку, що між ним і дорослим ніякої різниці немає підліток починає відчувати себе дорослим, прагне бути і вважатися дорослим, він відкидає свою приналежність до дітей, але у нього ще немає відчуття справжньої, повноцінної дорослості» [6, с. 37].

Дослідниця характеризує цей процес як багатокомпонентне явище, що охоплює об'єктивний компонент дорослості (фактичну спроможність функціонувати в дорослому соціумі) та суб'єктивний компонент (внутрішнє переживання дорослості та прагнення до неї) [6, с. 37–38]. Невідповідність між цими компонентами може генерувати фрустраційні стани та активувати компенсаторні стратегії, включаючи аутоагресивні форми поведінки. О. Дячок зазначає, що підлітки ініціюють процес дослідження власного внутрішнього світу, який часто асоціюється зі стражданням, больовими переживаннями та відчуттям несправедливості, розумінням власної унікальності [4, с. 37–38]. Такі внутрішні переживання можуть ініціювати аутоагресивні поведінкові акти.

Тобто дисбаланс між суб'єктивним відчуттям дорослості та об'єктивною готовністю до неї може призводити до фрустрації та формування компенсаторних механізмів, серед яких може бути аутоагресивна поведінка.

Для підліткового віку характерна емоційна лабільність, підвищена інтенсивність переживань та недостатня сформованість механізмів емоційної регуляції, особливості емоційної сфери підлітків створюють додаткові фактори ризику. Підлітки часто переживають стани емоційного перенапруження, не маючи достатніх ресурсів для їх конструктивного опрацювання, тому в таких умовах аутоагресивна поведінка може ставати патологічним способом емоційної регуляції, зниження внутрішньої напруги та відновлення контролю над власними емоційними станами. Водночас фізіологічні трансформації, пов'язані з гормональними змінами, суттєво підсилюють емоційну дестабілізацію, а кризова природа підліткового періоду відіграє значну роль у формуванні аутоагресивних тенденцій.

Реалізація зазначених механізмів значною мірою опосередковується соціально-психологічними чинниками та може набувати різних форм залежно від індивідуально-психологічних характеристик підлітка, соціального контексту та наявних ресурсів підтримки. Особливої уваги заслуговує взаємозв'язок між віковими особливостями та психоло-

гічними механізмами. Специфіка підліткового віку не просто створює фон для реалізації механізмів аутоагресії, а модифікує їх прояви, надаючи їм унікальних характеристик.

Отже, аналіз вікових особливостей підліткового періоду як факторів ризику розвитку аутоагресивної поведінки показав, що цей віковий етап характеризується унікальним поєднанням біологічних, психологічних та соціальних трансформацій, що створює підвищену вразливість до формування аутоагресивних тенденцій. Ключовими факторами ризику виступають емоційна лабільність, недостатня сформованість механізмів саморегуляції, інтенсивний розвиток самосвідомості, криза ідентичності та дисбаланс між суб'єктивним відчуттям дорослості та об'єктивною готовністю до неї. Особливого значення набуває кризова природа підліткового періоду, коли пубертатна криза та криза ідентичності створюють додаткові фактори ризику, що в умовах сучасних соціальних викликів можуть значно посилюватися.

Виокремлено п'ять провідних психологічних механізмів формування аутоагресії у підлітків: емоційно-регуляторний, ідентифікаційний, когнітивно-оцінний, характерологічний та компенсаторно-захисний. Такі механізми функціонують як взаємопов'язана система процесів на різних рівнях психічної організації особистості та модифікуються специфічними віковими особливостями підліткового періоду.

Встановлено, що реалізація психологічних механізмів аутоагресії не є детермінованою віковими особливостями, але значною мірою опосередковується ними та набуває специфічних форм прояву. Ефективна профілактика аутоагресивної поведінки у підлітків вимагає комплексного підходу, що враховує як загальні закономірності вікового розвитку, так і індивідуальні особливості функціонування психологічних механізмів.

Перспективами подальших досліджень є детальне вивчення взаємодії різних психологічних механізмів аутоагресії у підлітків та визначення основних механізмів у різних вікових підгрупах; розробка диференційованих підходів до профілактики та корекції залежно від провідного механізму формування аутоагресивної поведінки; створення валідного діагностичного інструментарію для виявлення ризиків аутоагресії з урахуванням специфіки підліткового віку; розробка комплексних програм психологічного супроводу підлітків групи ризику з урахуванням індивідуальних характерологічних особливостей та соціального контексту.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Артюхіна Н., Пуленко О. Вплив значущих осіб на розвиток й формування емоційно-поведінкових особливостей підлітків. *Вісник Львівського університету. Серія психологічні науки*, 2018. Вип. 3. С. 10–18.

2. Жужа Н. Особливості аутоагресивної поведінки в підлітковому віці. *Соціально-психологічні технології розвитку особистості* : зб. наук. праць за матеріалами V Міжнародної науково-практичної конференції молодих вчених, аспірантів та студентів (м. Херсон, 14 травня 2020 р.). Херсон : ФОП Вишемирський В.С., 2020. С. 126–129.

3. Депутатов В. О. Детермінанти аутоагресивності підлітка з позиції транзактного аналізу: теоретичний аспект. *Інсайт* : зб. наук. праць студентів, аспірантів та молодих вчених / ред. кол. І. В. Шапошникова, О. Є. Блинова та ін.. Херсон, 2015. С. 125–131.

4. Дячок О. В. Психологічні особливості переживання самотності підлітками в умовах освітньої соціалізації: дис.. канд.. психол. наук. 19.00.07. Київ, 2020. 269 с.

5. Кирпенко Т. М., Бохонкова Ю. О. Механізми психологічного самозахисту підлітків: монографія. Сєвєродонецьк : вид-во СНУ ім. В. Даля, 2017. 176 с.

6. Коса Н.С. Психологічні детермінанти подолання депресивності у підлітковому віці: дис.. канд.. психол. наук. 19.00.07. Київ, 2010. 267 с.

7. Литвиненко О. О. Становлення особистості підлітка (онтогенетичний і дизонтогенетичний аспект) : монографія. Харків, 2021. 351 с.

8. Назаревич В. В., П'ясецька О. В. Остракізовані ознаки аутоагресивної поведінки підлітків. *Збірник наукових праць РДГУ*, 2019. Вип. 12. С. 168–176.

9. Пісоцький В. П., Горянська А. М. Психологія. Частина 1. Загальна психологія: навч. посібн. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2023. 259 с.

10. Психологія розвитку особистості у підлітковому та ранньому юнацькому віці: навч. посіб. / Н.О. Гончарова, Ю.Л. Горбенко, Ю.І. Калюжна, В.А. Лавріненко, М.М. Мельничук, О.Г. Мирошник, Н.М. Мишко, В.Ф. Моргун та ін. ; за ред. К.В. Седих. Полтава : Астроя, 2018. 342 с.

11. Психологія стресу та стресових розладів : навч. посіб. / Уклад. О. Ю. Овчаренко. Київ : Університет «Україна», 2023. 266 с.

12. Психологічний словник / уклад. В.В. Синявський, О.П. Сергєєнкова ; за ред.. Н.А. Побірченко. Київ : Науковий світ, 2007. 274 с.

13. Теслюк В.М., Левківська О.О. Особливості аутоагресивної поведінки студентів. *SWorldJournal*, 2023. Issue 18. С. 113–117.

14. Феодосєєва І.В. Вікові особливості суїцидальної поведінки підлітків. *Young Scientist*, 2016. № 9. С. 161–165.

15. Центр здоров'я та розвитку «Коло сім'ї», 2020. URL: <https://k-s.org.ua/resources/blog/samoush-kodzhuuyucha-povedinka-u-pidlitkiv/> (дата звернення: 12.06.2025).

16. Bode-Jänisch S. Suicide in children, youths and young adults. *Arch Kriminol*, 2011. № 227(1–2). P. 33–42.

17. Freud S. Mourning and Melancholia. *Standart Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud* / Translated from the German under the General Editorship of J. Strachey In Collaboration with A. Freud. London: Volume XIV (1914–1916). P. 243–258.